

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск I

Одеса 2010

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса, 2010. – 140 с.

У збірці представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від доби раннього християнства до Французької буржуазної революції.

Збірку «Libra» підготовлено в межах наукової теми кафедри: «Цивілізація Європи: історична еволюція доби античності, середніх віків та раннього модерного часу» (№ держреєстрації - 0106U012138)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 26 січня 2010 р., Протокол №4.

ISBN 966-96181-9-7

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

ЗМІСТ

Від редактора	4
Казаков Т.М. Дієта, прийнята Богоу: монтанізм Тертуліана та християнська традиція посту	5
Горнова І.С. Іоанн Скилиця та Михаїл Пселл як представники різних напрямків візантійської історичної традиції	19
Луговий О.М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть	30
Боровський О.С. Іспанський хроніст XVI ст. Франсіско Лопес де Гомара та його творчий доробок	59
Довгополова О.А. Особливості розуміння Біблійного закону в англійській тираноборчій думці (за матеріалами «Короткого трактату про політичну владу» Дж. Понета)	67
Радзиховська О.О. Іоанн Вільгельм Стукіус та його схолії до «Периплу» Понта Евксинського	78
Нємченко І.В. Політичне вчення Томаса Гоббса та антична культурна спадщина	89
Тоцький П.М. Проблема свободи віросповідання в діяльності Конституанти	100
Ізбаш-Гоцкан Т.О. Виникнення та діяльність Нумізматичного відділення Російського археологічного товариства	122
Аннотации – Abstracts	134
Перелік скорочень	139
Відомості про авторів	140

НАЙМАНЦІ НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ АРМІЇ XI-XIII СТОЛІТЬ

Германці готи в якості федератів були присутні вже в армії Східної Римської імперії IV-VI ст. Вони служили під командуванням офіцерів-готів, які мали досить сильний вплив на перебіг політичних подій кінця IV ст. Але пізніше германці наймались переважно поодиночі, а з VII ст. на довгий час згадки про вояків-германців взагалі зникають.

Відносини між Східною Ромейською імперією та Королівством східних франків були обмежені відстанями, взаємним недовір'ям та відсутністю точок зіткнення інтересів. Проте, коли у X ст. після значного періоду домінування фемного війська, Візантія починає широкомасштабне залучення до своєї армії вояків з-за кордону, переважно на умовах організованого найму, ситуація змінюється. Однак, німці опиняються серед найпізніше залучених до найманства народностей.

На відміну від інших земляцтв «союзних» військ на візантійській службі, німці дуже рідко викликали зацікавлення дослідників, попри численність згадок про них у джерелах. Зокрема їх оминає увагою австрійський дослідник військової справи у Візантії Г. Кюн¹, автор недавньої праці, лише трохи не доведеної до часу появи найманців з німецьких земель. Найкращий німецький знавець комнінівської Візантії, професор Мюнхенського університету Армін Гольвег приділив німцям-найманцям один абзац². Загалом з XIX ст. домінує констатація факту присутності у візантійській армії з середини XI ст. «Niemez oder deutschen Söldnern»³. Деяку увагу тематиці військових контактів представників Священної Римської імперії та Візантії середньо-візантійського часу натомість приділили російський дослідник

¹ Kühn H.-J. Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. – Wien, 1991.

² Hohlweg A. Beiträge zur Verwaltungsgeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen. – Munich, 1965.

³ Gfrörer A.-Fr. Byzantinische Geschichten. – III Band. – Graz, 1877. – S.463.

М.О. Скабланович⁴ та французький вчений Клод Шейне⁵. Обидва підсумували факти участі німців у візантійських військових виправах, обмежившись XI ст. Бельгійська візантиністка Крійні Сіггаар дала загальну картину контактів між двома Римськими імперіями XI-XII ст., навела вона і деякі факти участі німецьких військових у візантійських виправах⁶. Не дивно, що за такої слабкої уваги дослідників до цього предмету грецька енциклопедія «Папірос» пояснює історичний термін «Νεμίτσοι» наступним чином: «франкські найманці в Константинополі та в охороні палацу візантійських імператорів, відомі своїми непокірністю та зрадливістю»⁷.

Окреслена вище історіографічна ситуація різко контрастує з досить великою кількістю згадок німців-вояків у джерелах. Дана публікація ставить за мету огляд та верифікацію усіх відомих фактів присутності німецьких вояків у візантійській армії. Подібна робота вже була виконана щодо інших етнічних груп найманців у Візантії: скандинавів – В.Г. Васильєвським⁸ та С. Бльондалем⁹, англосаксів та англійців – О. Васильєвим¹⁰ та Р.М. Доукінсом¹¹. Ми спробуємо встановити відмінні риси у процесі залучення вояків з Німеччини; показати зовнішньополітичні обставини кожного конкретного випадку залучення. Ана-

⁴ Скабланович Н. Византийское государство и церковь в XI веке от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина. – С-Пб., 1884.

⁵ Cheynet J.-C. Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210). – Edition Sorbonne, 1987.

⁶ Ciggaar Kr.N. Western Travelers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations. – Leiden, 1996. – P. 243-244.

⁷ Πάπυρος – Λαρούς – Μπριτάννικα. – 1991. – Т. 45. – Σελ. 50.

⁸ Васильевский В. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // ЖМНП. – 1874. – №11 – С. 105-144; 1875. – №2 – С. 394-451; 1875. – №3 – С. 76-152.

⁹ Blöndal S. Væringjasaga. Saga Norrænna, Rússneskra og Enskra Hersveita: Þjónustu Miklagarðskeisara á Miðöldum. – Reykjavík, 1954; Blöndal S. The Varangians of Byzantium: an Aspect of Byzantine Military History / transl., revised and rewritten by V. Benedikz. – N-Y, 1978.

¹⁰ Vasiliev A.A. The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century // Annales de l'Institut Kondakov, 9. – 1937. – P. 39-70.

¹¹ Dawkins R.M. The Later History of the Varangian Guard: some Notes // Journal of Roman studies, 37, parts 1, 2. – 1947. – P. 39-46.

ліз свідчень джерел настановує й на проблему використання відповідних етнонімів візантійськими авторами.

Перша згадка про вихідця з Німеччини у Візантії відноситься до X ст. та одразу ставить запитання. Петро, племінник «василевса Франків» чи «царя Германів», був прийнятий при дворі Василя II. Йому було надано титул спафарія та посаду доместика тагми екскубітів Еллади. Про це оповідає Кекавмен: «Пришел к блаженному царю кир-Василию в четвертый год его царствования некто именем Петр, племянник царя Франков, и царь Василий пожаловал его спафарием, назначив доместиком экскубитов Эллады. Он писал моему деду: "Да будет тебе ведомо, вест, что пришел на службу моей царственности Петр, родной племянник короля Германского, и как он говорит, он постановил быть и умереть слугою моей царственности. Приняв от него благосклонно обет верности, царственность моя определила его спафарием при хрисотриклинии. Но так как он — иноплеменник, то царственность моя не нашла удобным назначить его стратигом, дабы не унижить Ромеев, но я назначил его доместиком находящихся под твоим начальством экскубитов; но зная, что ты от покойного отца моего получил это звание по золотой грамоте, царственность моя вместо экскубитов жалует тебе власть над Влахами Эллады". Обрати внимание на осторожность порфирородного царя в отношении к иноплеменнику, хотя и молод тогда был царь»¹² (пер. В.Г. Васильєвського).

З інших джерел цей Петро не відомий, а його титул та посада порівняно незначні¹³. Васильєвський, до речі, вважав, що мова йде про члена родини Капетингів і відповідно доводив неможливість цієї історії. Версію про німецьке походження Петра він відкидав. К. Шейне також воліє бачити Петра франком, і далі ми побачимо, що джерела скоріше підтверджують французьку інтерпретацію етноніму «германець» в цьому випадку. Зазначимо, що Кр. Сігтаар без застережень називає Петра

¹² Советы и рассказы византийского боярина XI века. По неизданной рукописи // ЖМНП. – Ч. 216. – 1881 – С. 320.

¹³ Kazhdan A. Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century // The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. – Dumbarton Oaks, 2001. – P. 92.

чимо, що Кр. Сіггаар без застережень називає Петра бунтівним принцем Саксонської династії, а його невідомість західним джерелам пов'язує зі зміною імені у Візантії¹⁴.

«Німці» гвардії Романа Діогена. Перша більш-менш достовірна, принаймні з безапеляційним етнонімом, згадка – в описі походу Романа Діогена 1069 р. «Один із знатних німців» (в грецькій вимові «неміців»: *μόνον παρὰ Νεμίτζου τινὸς ἐπιστήμου* Продовжувача Скилиці) намовляв імператора проти лідера найманців-франків (тобто нормандців) Робера Кріспіна. Скабаланович зробив висновок, що герой цього епізоду належав до загону німецьких найманців, який брав участь в поході. Офіцером «тагми німців» його вважає також Шейне (в його «картках проти-стоянь» - №92¹⁵). В усякому разі цей німець належав до оточення імператора і цілком міг мати відношення до імператорської гвардії. Заворушення серед лицарів Кріспіна через погані грошові сплати відбувались навесні 1069 р. в районі фортеці Маврокастрон феми Арменіак та скінчились після П'ятидесятниці ув'язненням Кріспіна, яке продовжувалось до самого кінця правління Романа Діогена¹⁶.

На початку кампанії 1071 р. німці виступали в якості особистих охоронців імператора (*τῆς σωματοφυλακίας*). Проте грабунки найманцями місцевого населення під час стоянки біля джерела Крії на шляху між Кесарією та Севастією викликали покарання імператором декого з німців. Конфлікт трохи не вилився у збройне протистояння ромеїв та найманців, яке ледве вдалося залагодити, однак надалі німці були понижені до «крайнього положення»¹⁷. Про зраду «тагми німців» згадує Продовжувач Скилиці¹⁸, а також Іоанн Зонара (*Ерп.* XVIII, 14). У Шейне це – конфлікт №93¹⁹. Два задокументованих візантійськими

¹⁴ Ciggaar Kr.N. *Western Travelers to Constantinople.* – P. 243.

¹⁵ Cheynet J.-C. *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210).* – P. 75.

¹⁶ Michaelis Attaliothae *Historia / Recogn.* I. Bekkerus. – Bonnæ, 1853. – P. 125; *Excerpta ex Breviario Historico Ioannis Scylitzæ Curopalatae, excipientia ubi Cedrenus desinit* // PL, 122. – 1864. – Col. 407-409.

¹⁷ Attaliothae. *Op.cit.* – P. 147; Скабаланович Н. *Указ.соч.* – С. 341.

¹⁸ *Excerpta ex Breviario Scylitzæ.* – Col. 419-421.

¹⁹ Cheynet J.-C. *Op. cit.* – P. 75.

історіографами випадки добре фіксують дуже короткий, проте значний для даного дослідження період, коли серед особистих охоронців імператора Романа Діогена під час походів вагому роль відігравали німці, тагма неміців.

Заворушення, в яких вони взяли участь, пов'язані з загальним конфліктом, який назрівав між командуванням візантійською армією та найманцями, залученими бюрократичним урядом Константина Х. До цього ж потоку подій можна віднести бунти Кріспіна та його наступника Урселя, підозрілі дії варангів в Константинополі²⁰. Джонатан Шепард припустив, що королівський уряд в Німеччині схвалював присутність своїх вояків у візантійській Малій Азії²¹, однак на даному етапі підтвердити це неможливо.

1072 рік. «Аламани» в Преспі. За правління Михайла Парапінака «аламани» разом з італійськими нормандцями (οἱ Ἀλαμάνοι καὶ Φράγγοι за Продовжувачем Скилиці) брали участь в замиренні болгарського повстання, очоленого Георгієм Войтехом та Константином Бодіном, сином зетського князя Михайла та майбутнім (з 1081 р.) володарем Сербії. Візантійське джерело згадує німецьких вояків, змальовуючи каральні заходи імперських військ вже після придушення повстання в грудні 1072 р. «Аламани та франки» зруйнували в Преспі (суч. село Ахілі) старі палаци болгарських царів та сплюндрували церкву святителя Ахиллія, місце зберігання мощів цього Ларісійського єпископа IV ст. «Позднее они вернули из этого очень немного, все же прочее войско, поделив, обратило в частное пользование» (пер. Г. Літаврїна)²². Судячи з перебігу подій, аламани мали належати до війська Михайла Саронїта, призначеного під час повстання дукою міста Скоп'є. Щоправда, Продовжувач Іоанна згадує в

²⁰ Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / Пер. с фр. Б.Т. Горянова. – М., 1947. – С. 110; Cheynet J.-C. Op. cit. – P. 348.

²¹ Shepard D. The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium // Anglo-Norman Studies, 15. – 1993. – P. 290.

²² Excerpta ex Breviario Scylitziae. – Col. 447-449. Про повстання див.: Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI-XII вв. – М., 1960. – С.402-409; Тивчев П. Нашествия, етнически промени, въстания // История на България. – Т.Ш. – София: БАН, 1982. – С. 63-75.

його війську лише македонян, ромеїв та франків, але останні якраз і виступають спільно з аламанами в діях в Преспі, що нашоує на висновок приналежності аламанів до того ж військового формування що й франки.

1081 рік. «Неміці» на мурах Константинополя. Наступна згадка про німців міститься в описі Анни Комніни гарнізону Константинополя під час облоги його Олексієм Комніном 1081 р.: «Кесарь (Іоанн Дука – О.Л.) выяснил, какие воины охраняют каждую башню (Константинополя – О.Л.); он узнал, что в одном месте стоят так называемые бессмертные..., в другом – варяги из Фулы (так я называю вооруженных секирами варваров), в третьем – немцы (это варварский народ, издавна подвластный Ромейской империи). Кесарь сказал Алексею, что не советует ему обращаться ни к варягам, ни к бессмертным... Если же Алексей попытается обратиться к немцам, то будет недалеко от достижения своей цели и ему удастся войти в город через башню, которую они охраняют» (пер. Я. Любарського)²³. Так, 1 квітня 1081 р., у четвер пасхального тижня, Георгій Палолог, син намісника Месопотамії Никифора та дієвий помічник Олексія Комніна, був прийнятий на мурах міста командувачем німців Гілпрактом та відчинив браму для війська Комнінів²⁴.

Те, що місто здали Комнінам німці, які охороняли стіну у Харісійських або Болгарських (за Ромуальдом та Дандоло) воріт (тепер – Егри-Капу), підтверджують також Зонара²⁵, Гліка²⁶ й Скутаріот. Про зраду німців згадується у західних джерелах (у Ромуальда Салернського, Дандоло, Ордеріка Віталіса). Ромуальд Салернський (173) називає начальника німецького загону *magistrum militum Arnonem ex genere alamannorum*; Дандоло (249) – *Ammonii magistri militum*²⁷. Щоправда Ордерік Віталіс²⁸,

²³ Анна Комнина. Алексиада / Пер. Я.Н. Любарського. – СПб.: Наука, 1996. – II, 9: 109 (далі – Алексиада)

²⁴ Алексиада, II, 10.

²⁵ *Ioannis Zonarae Annalium* // PG, 135. – XVIII, 20. – Col. 293.

²⁶ *Michaelis Glycae Annales / Recogn. Im. Bekkerus.* – Bonnæ, 1836. – P.618

²⁷ Любарський Я.Н. Коментарій // Анна Комнина. Алексиада. – СПб.: Алетей, 1996. – С. 472.

маючи за виразом Скабалановича «сплутане уявлення про справу», зве начальника сторожі Раймундом Фландрським (III, vii, 4).

У відомих нам хрисовулах кінця XI ст. у переліках загонів армії, від постою котрих звільняються адресати імператорських грамот, «німці» все ще згадані у 1082, 1086 та 1088 рр.²⁹, що суперечить думці Дж. Шепарда щодо зникнення найманців німецького походження із візантійської армії одразу після зради 1081 р.³⁰

Слішно порівняти згадки про німців на службі у Візантії із динамікою дипломатичних зносин Візантії та Німеччини в XI ст., оскільки відомо, що часто візантійські посланці самі виступали також в якості вербувальників³¹. Посольства до Німеччини мали місце 1029 р.³², в жовтні 1049 р.³³, 1056 р.³⁴. З червня 1081 р.³⁵ до 1084 р. відбулось чотири посольства, про три з яких згадує Анна Комніна. В червні 1081 р. Олексій Комнін відрядив вдруге до Генріха претора Пелопоннесу та Еллади Константина Хіросфакта з 144 тис. номізм та сотнею шовкових вбрань, щоб збудити німецького короля проголосити війну Роберові Гвіскарру³⁶. Наступний лист (перед травнем 1082 р.) спонукав Генріха на похід, проте він був припинений, коли Генріх дізнався про поразку Олексія під Дірарахієм³⁷. Тим не менш, просування ні-

²⁸ Orderici Vitalis Angligenae coenobii uticensis monachi Historia Ecclesiastica // PL, 188. – Col. 518-519

²⁹ Каждан А.П., Фонкич Б.Л. Новое издание актов Лавры и его значение для византиноведения // ВВ, 35. – 1973. – С. 49.

³⁰ Shepard J. The English and Byzantium // Traditio, 29. – 1973. – P. 72. Хибне твердження про відсутність «німців» у візантійських джерелах після 1081 р. міститься також у згаданій грецькій енциклопедії: Πάτιρος – Λαρούς – Μπριτάννικα – 1991. – Т. 45. – Σελ. 50.

³¹ Див.: Луговой О.М. Роси та варанги у Візантії X-XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: Автореферат канд. дис. – Одеса, 2008. – С. 8

³² Dölger Fr. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches. 2 Teil. – 1995. – S. 4, Reg. 832a.

³³ Ibid. – S. 27, Reg. 896.

³⁴ Ibid. – S. 37-38, Reg. 930.

³⁵ Ibid. – S. 87, Reg. 1068.

³⁶ Алексиада. III, 10.

³⁷ Алексиада. V, 3.

мецьких військ відволікло Робера від продовження війни у Візантії, котру він доручив своєму молодшому синові Боемунду. Саме під час цих подій імператор Олексій конче потребував найманців і тому не виключено і навіть дуже можливо, що його листи до Генріха IV містили зокрема прохання дозволу набору вояків.

Втім розглянуті факти вказують на існування вже впродовж 1060-1080-х рр. постійного контингенту німців-«німеців» у складі візантійської армії. Вислів Анни Комніни щодо давньої підлеглості «німеців» Ромейській імперії має вказувати саме на цю обставину. Перемовини візантійських послів з Генріхом IV Німецьким могли вестися лише про поповнення вже існуючого контингенту, до якого відносяться усі свідчення про німців за XI ст. Продовжувати пошук його витоків варто в напрямку подій другої половини 60-х років XI ст.

Середина XII ст. «Тевтонські лицарі» біля особи імператора. Після 1080-х рр. до середини наступного століття німці більше не зустрічаються у складі візантійських військ. В цей період політичні стосунки між німецькими володарями та Візантією залишались напруженими, навіть за умови офіційного миру. За висловом Базиля Спірідонакіса, «німці не припиняли дивитись на трон Візантії з ревністю та жадобою. Перші три Гогенштауфени, Конрад III, Фрідріх I та Генріх VI... вважали, що єдина законна імперська корона належить їм, і немає місця для іншої імперії»³⁸.

Новий ситуативний політичний привід для залучення німецьких лицарів до візантійської гвардії з'явився в умовах підготовки чергової сирійської кампанії Іоанна Комніна. Останньому конче необхідно було заручитися надійним та сильним союзником в Європі. Переговори з Конрадом врешті-решт завершилися угодою та навіть міждинастичним шлюбом – зведеної сестри західного імператора Берти фон Зульцбах та Мануїла, наймолодшого сина східного імператора. Втім весілля відбуло-

³⁸ Spiridonakis B.G. Grecs, Occidentaux et turcs de 1054 à 1453: quatre siècles d'histoire de relations internationales. – Thessaloniki, 1990. – P. 89-90.

ся, коли Мануїл вже сам став імператором³⁹. Зі свого боку Конрад III, котрий став королем Німеччини щойно 1138 р., був зайнятий двома головними справами – боротьбою проти князівської опозиції на чолі з Генріхом Вельфом Пихатим та підготовкою до італійського походу. Ані італійський похід, ані коронацію імператорською короною Конрад так і не здійснив⁴⁰, проте Візантія як союзник проти італійських норманів була для нього важлива.

Не останню роль у цій політичній грі зіграло й поновлення в імператорській гвардії німецького контингенту, про що свідчить листування Конрада з імператорами Іоанном та Мануїлом Комнінами, збережене Оттоном Фрайзінгенським в «Діяннях Фрідріха». Перший лист датований 12 лютого 1142 р., відповідь на нього Іоанна та новий лист Конрада вже Мануїлові – недатовані. Листування Конрада з візантійськими імператорами стосувалось не лише головних питань міжнародної політики того часу, але й торкалось поточних справ торгівлі та інших потенційно конфліктних ситуацій між двома імперіями⁴¹.

Соціальний статус візантійських вояків-німців в цій ситуації, на відміну від досить строкатого натовпу варангів-скандинавів та англійців, ліпше піддається детермінації. Король Конрад у своєму першому листі кличе німецьких вояків у Візантії латинським словом *milites*, також *nostris Teutonicis*, а Іоанн у відповідь – *caballarii nobilitati* (лист відомий лише в латинському перекладі). Германські найманці принаймні цього часу та принаймні наближені до імператора тут ясно визначені як благородні лицарі. Конрад в першому листі прохав візантійського імператора: «До лицарів нашої імперії, себто аламанів, які при тобі є, як це личить твоїй величі, привітним будь»⁴². Прохання, висловлене як *benignus existas*, можна зрозуміти і як «щедрий будь».

³⁹ Lilie R.-J. *Byzantium and the Crusader states* / trans. by J.C. Morris & J.E. Ridings. – Oxford, 1993. – P. 134-135.

⁴⁰ Колесницький Н.Ф. «Священная Римская империя»: Притязания и действительность. – М., 1977. – С. 117.

⁴¹ Lamma P. *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*. – Vol. 1. – Roma, 1955. – P. 39.

⁴² *Gesta Friderici. I, 25 // Ottonis episcopi Frisingensis opera ex recensione R. Wilmans*. – Т. II. – Hannoverae, 1867. – P. 37-43.

Конрад так опікувався у своїх листах їх добробутом, що складається враження, ніби їхнє існування тішило амбіції західного володаря. Окрім іншого Конрад наполягав на наданні Іоанном місця для будівництва «тевтонами» церкви, при якій вони могли б ховати своїх померлих. Переговори з цього приводу продовжувалися ще 1145 року, і не має доказів того, що церква була таки збудована⁴³. А якщо була, то вона мала являти собою органічну частину німецького кварталу Константинополя, передано-го венеціанцям в червні 1189 р.

В той же час, окрім важкоозброєної кінноти, тевтонських лицарів, візантіяцям була добре відома й німецька піхота. «Алеманы же способнее германцев сражаться пешими и гораздо лучше них действуют мечом. Посему, когда последним случилось вести войну с первыми, из опасения к их лошадям они скорее решались нападать на противников пехотой»⁴⁴. Зазначимо, що Іоанн Кіннам зазвичай під германцями розуміє французів, а під аламанамі – німців (див. далі).

«Германи»: французи чи німці? Нікіта Хоніат, оповідаючи про Другий хрестовий похід, називає військо Конрада III οἱ Ἀλμάνοι⁴⁵ – сучасним, актуальним латинсько-французьким етнонімом. В той же час, 1149 р., після відвоювання у сицилійців острова Керкіра та здачі гарнізону фортеці Корфу на чолі з каштеляном Феодором⁴⁶, імператор Мануїл залишив там сильну залогоу ἐκ Γερμανῶν⁴⁷. Вояки Мануїла поіменовані давнім, також латинським, але класичним етнонімом. Це може бути звичний літературний засіб, за допомогою котрого виховані на античних зразках автори відокремлювали своє ставлення до того чи іншо-

⁴³ Janin R. La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. T.III Les églises et les monastères. – P., 1969. – P. 575.

⁴⁴ Ioannis Cinnami Historiarum libri VII ex editioni C. Du Fresni du Cangii // PG, 133. – 1864. – Col. 409. Переклад наведено за виданням: Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118-1180) / Пер. под ред. проф. Карпова. – С-Пб., 1859. – II, 18. – С. 91.

⁴⁵ Nicetae Choniatae Historia Byzantina // PG, 139. – Col. 391-396 (Manuelis Comneni. I, 4-5).

⁴⁶ Lamma P. Op. cit. – P. 94-99; История Византии. – Т.2. – М., 1967. – С. 327.

⁴⁷ Nicetae Choniatae... - Col. 425 (Manuelis Comneni. II, 6)

го народу в бінарній опозиції «ромей» - «варвар». Тільки ромеезований напівварвар заслуговує високого античного стилю. Той же прийом був використаний Михаїлом Пселлом щодо росів⁴⁸.

Проте в дослідницькій літературі існують і інші тлумачення згаданого фрагменту. Так Катрін Асдраха вважає, що 1149 р. Мануїл залишив на Корфу гарнізон найманців нормандців або навіть варангів⁴⁹. Дійсно, у грекомовній літературі, починаючи з пізньої античності, термін *Γερμανοί* переважно позначав франків. Саме так його застосували Євтропій, св. Ієронім, Прокопій Кесарійський, Агафій Мірінейський, Продовжувач Феофана⁵⁰. Словник Суда категорично вказує: «*Γερμανικός ὁ Φράγγος*»⁵¹. В XI ст., як вже зазначалось, Кекавмен легко змішує ці поняття. Втім цей автор навряд чи мав детальні уявлення про європейську географію. Саме йому належить такий винахід, як північна країна Варангія, жодного разу більше не згадана у візантійській літературі. Однак після розпаду Франкської держави і виокремлення Східнофранкського королівства, майбутньої Німеччини, картина ускладнилась. Візантіяцям довелось створювати нову систему етнонімів для мешканців західної Європи. Тепер під франками найчастіше розуміли не всіх вихідців з колишньої імперії Каролінгів, а лише нормандців, які часто підкреслювали свою належність саме до франків⁵².

Відомо, що нормандський гарнізон, який впродовж довгого часу успішно обороняв Корфу від нападів ромейських військ, здався на милість переможця. Однак, вкрай невірно було б робити з цього висновок, що імператор Мануїл міг залишити нормандців охороняти о. Керкіру вже від їх земляків. Це не від-

⁴⁸ Луговой О.М. Русы и скандинавы на византийской службе: история наименований в источниках X-XII веков // *Stratum plus*. – 2003-2004. – № 5. – С. 388-389.

⁴⁹ Asdracha C. L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniatès // *BS*, 44(1). – P. 32.

⁵⁰ Ditten H. Zu Germanoi = Derevljane in Leon Diakonos' *Geschichtswerk VI 10* // *BS*, 45 (2). – S. 183.

⁵¹ *Suidae Lexicon*. – В., 1854. – P. 240.

⁵² Дуглас Д.Ч. Норманны: от завоеваний к достижениям (1050-1100 гг.) / Пер. с англ. Е.С. Марнициной. – СПб, 2003. – С. 47.

повідас не тільки візантійській практиці, але й здоровому глузду.

В той же час Мануїл підтримував дружні стосунки з імператором Конрадом, якого з почестями зустрічали в Константинополі після провалу Другого хрестового походу і котрий обіцяв усіма силами допомагати Візантії у війні з Рожером II, нормандським королем Апулії та Сицилії. Рожерові вдалося створити потужну коаліцію проти двох імперій і зокрема укласти союз з лідером партії Вельфів, Генріхом Левом, що змусило Конрада зосередитись на внутрішньому конфлікті і відмовитись від походу до Італії⁵³. Однак виокремлення в цих умовах певного союзного корпусу є можливим. До того ж німці могли потрапити до візантійської армії і з боку Венеції, ще однієї союзниці Візантії, котра мала значну німецьку діаспору. В 1190-х рр. Венеція гарантувала імператору Ісааку Ангелу, що західноєвропейські найманці (німці зокрема) минатимуть на своєму шляху до Візантії Венецію вільно, якщо не будуть походити з країни, яка знаходиться у стані війни з республікою св. Марка⁵⁴.

Загадкові «германи» з'являються в творі Нікити Хоніата ще одного разу. В квітні 1182 р., напередодні в'їзду до Константинополя Андроніка Комніна, регент протосеваст Олексій був заарештований «вартою з германців (φρουρά Γερμανῶν), котрі несуть іншолезі пелекії»⁵⁵. В ці часи відносини між Візантійською та Священною Римською імперіями не можна назвати теплими і саме в цей момент в Константинополі відбувався черговий погром західних кварталів. Чи не знаходили в Константинополі притулок вороги Фрідріха Барбаросси? Чи не були «германи» вихідцями з тієї ж Венеції, яка отримала найбільше зиску з приходу до влади Андроніка Комніна, ніж усі інші західні політті? Та ми знову не можемо бути впевнені у тому, кого саме розумів під «германами» Нікіта Хоніат.

⁵³ Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – С. 352. Див. також про можливий союз Рожера та половців: Diaconu P. À propos de l'invasion Cumane de 1148 // Études Byzantines et post-Byzantines, 1. – București, 1979. – P. 19-27.

⁵⁴ Brand Ch.M. Byzantium confronts the West, 1180-1204. – Harvard University press, 1968. – P.198; Ciggaar Kr.N. Western Travellers to Constantinople. – P. 270.

⁵⁵ Nicetae Choniatae... - Col. 601 (Alexius Manuelis filius, 11)

Армін Гольвег вважає, що оскільки «германи» озброєні типовою зброєю варангів, то у Нікити Хоніата цей термін детермінує також варангів, до того ж в обох випадках, коли він їх згадує (враховуючи і гарнізон на Корфу)⁵⁶. Проте термін «пелекіфори» ніколи не був етновизначальним поняттям, навпроти, вочевидь, його було запроваджено у зв'язку з втратою варангами конкретноетнічного характеру. Перелік користувачів пелекіїв у Нікити Хоніата далеко не обмежується імператорською гвардією північноєвропейського походження. 1189 р. самозванець Олексій привів на візантійські володіння вісім тисяч турків. Зокрема ця армія сплюндрувала храм архістратіга Михаїла в Хоні, рідному місті Нікити Хоніата. «Сокирою та молотом (πέλεκει καὶ λαξευτήριω) повергли священні та недоторканні двері вівтаря»⁵⁷. 1197 р. Іконійський султан, виявляючи турботу про здоров'я полонених ромеїв взимку особисто рубає в лісі дрова, взявши до рук сокиру (πέλεκον)⁵⁸. Спомин пелекія тут відноситься явно не до варангів чи інших європейських найманців. Тож термін «пелекіфори» не може бути аргументом у визначенні національності цих «германів».

Вважати германів-пелекіфорів 1182 р. нормандцями чи французами, підкупленими Андроніком, натомість здається можливим⁵⁹. В літературі зустрічається твердження, що нормандські лицарі використовували аналогічні варангським сокири в пішому бою⁶⁰.

І все ж таки, німці в цей час на службі у Візантії були. Якщо свідчення про них у Константинополі здається сумнівним, то повідомлення архієпископа Євстафія Фессалонікського, очевидця захоплення 1185 р. флотом та військом сицилійського короля Вільгельма II цього найбільшого, після Константинополю, візантійського порту, є неспростовним. Євстафій вказує на присутність в обложеному місті Аламанської тагми (τὸ τοῦ Ἀλαμανκοῦ τάγματος), яка пізно ввечері напередодні зайняття міста во-

⁵⁶ Hohlweg A. Op. cit. – S. 51.

⁵⁷ Nicetae Choniatae... - Col. 789 (Isaacii Angeli, III, 1)

⁵⁸ Idem. – Col. 873 (Alexio Isaacii Angeli Fr. II, 5)

⁵⁹ Так, наприклад, вважає Чарльз Бранд: Brand Ch.M. Op.cit. – P.41.

⁶⁰ Wise T. Armies of the Crusades. – Osprey publishing, 1991. – P. 19.

рогом покинула свій пост на Західній брамі. Ще до вступу нормандців у межі Фессалонік, вдосвіта 24 серпня, п'ятеро озброєних вершників аламанів (πέντε ἄνδρας Ἀλαμανοῦς ἐνόπλους ἐφίπλους), вочевидь зі складу тієї ж тагми, скалічили Мануїла Абудіма, начальника рибного ринку, "могутнього старця, колись вельми уславленого", якого Євстафій, вочевидь, дуже поважав⁶¹. Ці два факти додають кольорів до картини бездарного командування обороною міста Давида Комніна⁶².

На вірність гіпотези про німецьке походження пелекіфорів Мануїла Комніна та Ісаака Ангела непрямо також вказує факт набору нового найманського війська у скандинавських країнах 1195 р., зафіксований у «Сазі про Сверрріра» (127)⁶³. На ставлення імператора до власного оточення великий вплив у цьому випадку міг справити прохід візантійською територією хрестоносного німецького воїнства Фрідріха Барбаросси, сповнений сутичками із візантійським військом та взаємним неприйняттям⁶⁴. Нікіта Хоніат не передає жодних відомостей про ексцеси, пов'язані в цей час із охороною імператора, але вони не виключені. Та підозри щодо вірності пелекіфорів-німців у такій ситуації були б самі собою зрозумілі і майже невідворотно призвели б до розпуску такого корпусу. Тож новому імператору довелося відновляти корпус найманців з півночі і звернутися заради цього безпосередньо до тамтешніх королів.

Аналіз етнізмів, застосованих Нікітою Хоніатом тут мало допомагає, оскільки у своєму історичному творі цей автор застосував інші спеціалізовані етнізми як для німців, так і для французів. Тож, питання про етнічну належність германів Нікіти Хоніата залишається відкритим, і визначення ним німців є цілком імовірні. Етнізм «германці» ніколи не перетинався до того з пелекіфорами-варангами. Якщо Нікіта Хоніат прагнув ясності

⁶¹ Eustathii de capta Thessalonica liber. – Bonnae, 1842. – P. 449-450.

⁶² Юревич О. Андроник I Комнин / Пер. с англ. К.Л. Дробинской. – СПб.: Евразия, 2004. – С. 149-153.

⁶³ Див.: Прицак О. Походження Русі. – Т.П. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, 2003. – С. 60.

⁶⁴ Lilie R.-J. Byzantium and the Crusader states / Trans. by J.C. Morris & J.E. Ridings. – Oxford, 1993. – P. 236.

свого тексту, тоді пелекіфори його часу вже не були виключно скандинавами чи англійцями. Повідомлення Нікити Хоніата можна розуміти так, що на певний, недовгий час німці чи нормандці стали настільки значимі для Комнінівської династії, що знову потіснили традиційні гвардійські частини.

1167 р. «Аламани» під Земліном. Остання згадка про «германів», як вже зазначалось, припадає на значну перерву у військовому співробітництві між Німеччиною та Візантією. Найманці-німці 1150-х були одним з наслідків союзу між Східною та Західною імперіями, спрямованого проти нормандського Сицилійського королівства. Та війна, яка коштувала колосальних витрат та зусиль, завершилася повним провалом, який, в свою чергу, зруйнував відносини Візантії з імператором, Папою та Венецією⁶⁵. Фрідріх I Барбаросса уклав з Римським папою мир у Констанці зокрема проти Візантії (1153 р.)⁶⁶. Натомість 1158 р. Мануїлу довелося укласти мирний договір з Вільгельмом II, відмовитися від претензій на Південну Італію та звернутися проти Священної Римської імперії. 1164 р. імператор Мануїл матеріально підтримав спрямовану проти Фрідріха Веронську лігу, яка об'єднала також Венецію, Віченцу та Падую, а крім того – Папу Александра III та Вільгельма Сицилійського⁶⁷. Така міжнародна ситуація є головним доказом неможливості інтерпретації «германів» другої половини XII ст. як німців, підданих західного імператора. Однак...

«Затем, вооружив римское войско, он вывел его за лагерьный ров и построил следующим образом. Впереди приказал он идти скифам и большей части персов вместе с немногими конниками, которые сражаются копьями; потом на обоих флангах следовали фаланги римлян под начальством Кокковасилия и Филокала, также Татикия и, как его зовут, Аспиета. В тылу их шли латники, перемешанные со стрелками, и тяжеловооруженная персидская фаланга; за этими с обоих флангов двигались

⁶⁵ Степаненко В.П. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071-1176). – Свердловск, 1988. – С. 202-203.

⁶⁶ Колеснический Н.Ф. Указ. соч. – С. 128.

⁶⁷ Там же. – С. 133.

Иосиф Вриенний и Георгий Врана, также брат последнего Димитрий и Константин Аспиет-Севаст. Далее следовал Андроник, бывший тогда хартулярием царя, по прозванию Лампарда, вместе с отборными римлянами, алеманами и персами; а позади всех — военачальник Андроник со многими другими знаменитыми мужами, которые, по обычаю, всегда находились подле царя, когда он шел на войну, и с наемными итальянцами и сербами, которые следовали за ним, вооруженные копьями и длинными щитами»⁶⁸ – так Іоанн Кіннам змальовує військо Андроніка Кондостефана в битві під Земліном з угорцями за Сірмій 8 липня (в день св. Прокопія, однак в літературі зустрічаються і інші датування) 1167 р. Цей останній конфлікт між Мануїлом Комніном та Іштваном III розпочався 1166 р., коли угорський король зажадав повернути Землін, відібраний в Угорщини ромеями торік. На той час імператор Мануїл намагався укласти союз з Венецією, Фрідріхом Барбаросою, вислав послів до руських князів по допомогу⁶⁹. Навесні 1166 р. до Дунаю виступила угорська армія під командуванням бачського графа Денеша, сильна переважно своєю важкою кіннотою. Угорці атакували Сірмій, зайняли деякі міста Хорватії. У відповідь Мануїл зібрав в Сердиці (суч. Софія) велику армію, склад якої був поданий вище словами Кіннама. Змальована битва була останньою та вирішальною перемогою Візантії⁷⁰. Сірмій було закріплено за імперією, а згідно укладеного миру до її складу увійшли також Хорватія та Далмація⁷¹.

Участь аламанів, тобто німців без жодних сумнівів, мала місце у бойових діях Візантії в той час, коли союз між Візантією

⁶⁸ Ioannis Cinnami Historiarum... – Col. 639-640. Переклад наведено за виданням: Іоанн Кіннам. Указ. соч. – VI, 7. – С. 301.

⁶⁹ Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-західної Русі. – К., 2002. – С. 58-59; Юревич О. Указ.соч. – С. 170-178.

⁷⁰ Browning R. A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century // Balkan Studies. – Vol. 2, No 2. – 1961. – P. 176; Moravcsik G. Byzantium and the Magyars // Transl. by S.R. Rosenbaum and others. – Bp., 1970. – P. 85; Шушарин В.П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI - сер. XII вв.) // История Венгрии. – Т.І. – М.: Наука, 1971. – С. 132, 141.

⁷¹ Šišić F. Pregled povijesti Hrvatskoga naroda. – Zagreb: Matica Hrvatska, 1962. – S. 172.

та Священною Римською імперією був відсутній (попередньо ж Мануїл намагався заручитись підтримкою Фрідріха Барбаросси). Більше того, Фрідріх Барбаросса разом зі своїми лицарями в цей час знаходився в Римі, відстоюючи права свого ставленика на папському престолі Пасхалія III, борючись з епідемією чуми та спостерігаючи за поширенням спротиву серед північно-італійських міст, який ще до кінця року вилився в організацію Ломбардської ліги. Відрядження будь-яких офіційних союзних контингентів зі Священної Римської імперії до Візантії в цей час є невірогідним. Натомість свою роль могли зіграти деякі великі феодалі, номінальні піддані імператора Священної Римської імперії.

Відомо, що перемови з греками від імені Фрідріха Барбаросси в 1166 р. вів австрійський герцог Генріх II Язоміргот з роду Бабенбергів⁷². Він мав, таким чином, прямі дипломатичні контакти з Візантією. Ще в Другому хрестовому поході Генріх одружився з Феодорою Комніною та уклав з Візантією політичний союз, спрямований проти Угорщини⁷³. Але, з іншого боку, Генріх II доводився тестем Іштвану III. Донька Генріха Агнеса була видана заміж за угорського короля 1167 р. згідно з повідомленням анналів, доданих в декількох кодексах до IV книги «Діянй Фрідріха» Рахевіна. В тому ж джерелі вказано, що наступного року з допомогою свого тестя Генріха «Угорець... пішов війною на імператора греків»⁷⁴. Таким чином, шлюб Агнеси та Іштвана має бути датованим 1166-1167 рр., та в будь якому разі перед битвою при Земліні. Важко собі уявити умови за котрими австрійські вояки брали б участь у війні Угорщини та Візантії на обох боках.

Іншим контрагентом візантійської дипломатії в Німеччині цього часу був Генріх Лев, кузен Фрідріха Барбаросси, герцог Саксонії та Баварії. Цей визначний німецький державний діяч виявляв підкреслену зацікавленість Візантією. Кр. Сіггаар наводить низку доказів контактів між дворами Вельфів та Ману-

⁷² Gesta Friderici, app. MCLXVII // Ottonis episcopi Frisingensis opera... – P. 342

⁷³ Цюльнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р. Дубасевич та інш. – Львів: Літопис, 2001. – С. 69.

⁷⁴ Gesta Friderici, app. MCLXVIII. – Ibidem.

їла Комніна. Зокрема герцогську резиденцію у Брюнсвіку 1164 р. вже відвідувало грецьке посольство, а 1172 р. Генріх особисто перебував у Константинополі під час паломництва до Єрусалиму⁷⁵. Організація найму вояків у володіннях Вельфів цілком можливо була одним з питань для перемовин.

Впевнена прив'язка «Аламанів» Кіннама до того чи іншого володаря в Німеччині поки що є дискусійною, проте це питання вже має кілька можливих рішень.

«Неміці»: проблема походження та змісту етноніму.

Наведені приклади згадок німців у візантійській армії демонструють широкий спектр етнонімів, які могли до них застосувати, і який в декількох випадках робить правильну інтерпретацію повідомлення джерел вкрай важкою.

Атталіат пояснював термін «неміці» через стародавніх сарматів (οὗς ὁ παλαιὸς λόγος Σαυρομάτας)⁷⁶, а в іншому місці розташовував їх у Галлії⁷⁷. Іоанн Зонара вважав «неміців» кельтським народом (ἔθνος δ' οἱ Νέμιττοι Κελτικόν)⁷⁸. Анна Комніна вживає термін «неміці» та лише іноді згадує германців. У Нікіті Хоніата – 52 згадки «аламанів», не рахуючи вказаних двох випадків з участю «германів». Як уже зазначалось, Кіннам більш схильний вживати особисту авторську номенклатуру: у нього є як аламани (насправді – німці), так і германці (насправді – французи)⁷⁹. Навіть коли Іоанн Кантакузін у XIV ст. вживає етнонім «германи», щодо вояків, котрі пішли зі служби Стефану Душану 1343 р., не виключено, що тут треба розуміти каталонців⁸⁰. При цьому, як зауважує Дж. Шепард, мешканців regnum

⁷⁵ Ciggaar Kr.N. Op. cit. – P. 235-237.

⁷⁶ Attaliothae. Op.cit. – P. 147

⁷⁷ Attaliothae. Op.cit. – P. 221; Див. також: Kazhdan A. Latins and Franks in Byzantium: Perception and Reality from the Eleventh to the Twelfth Century // The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. – Dumbarton Oaks, 2001. – P. 89.

⁷⁸ Ioannis Zonarae. Op.cit.

⁷⁹ Kazhdan A. Op.cit. – P. 86, 91.

⁸⁰ Bartusis M.C. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453. – Philadelphia, 1992. – P. 294; див. також: Turnbull S. The Walls of Constantinople AD 324-1453. – Osprey publishing, 2004. – P. 34.

Teutonicum могли у Візантії кликати франками, так само як і мешканців Галлії або будь якої країни, що розташована по той бік Альп⁸¹.

Вперше в грецькій літературі «німців» згадав Константин Багрянородний в ранзі правителів та дав їм наступну дефініцію: «Королю Саксонії, королю Байюрі (народ цієї країни зветься німці), королю Галлії, королю Германії...»⁸². Отже, у імператора X ст. йдеться про баварців та, можливо, саксонців, однак таких, котрі носять явно слов'янську назву, що увійшла до грецької мови.

Приблизно в середині X ст. аль-Масуді серед народів сакаліба згадує *nāmījīn*, чийого князя звать *Gharānd*⁸³. Втім для обох найменувань існує близько десятка різночитань. Намджін, на думку арабського мандрівника, є найхоробрішими з-посеред слов'ян та вельми спритними у верховій їзді. Якщо ототожнення їх правителя із Конрадом, герцогом Франконії з 906 р. та королем німецьким 911-918 рр., проведене М. Шармуа, чи навіть Генріхом Птахоловом, королем 919-936 рр. (версія Йоахима Лелевеля⁸⁴) вірне, тоді ми можемо додати Масуді до авторів, які найраніше згадали етнонім «німці». Необхідно зазначити, що Масуді вочевидь отримав свою інформацію не з перших рук, інакше *намджін* та *сасін*-саксонці не потрапили б до слов'янського списку. Інформатором Масуді міг бути візантієць. Саме на Константина Багрянородного посилалися М. Шармуа та Фрідріх Вестберг, коли інтерпретували *намджін* Масуді як південних германців⁸⁵. Німецькій етноідентифікації *намджін* протистоїть не менш вірогідна гіпотеза того ж М. Шармуа, підтримана

⁸¹ Shepard D. The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium // Anglo-Norman Studies, 15. – 1993. – P. 277.

⁸² Constantini Porphyrogeniti imperatoris De Ceremoniis Aulae Byzantinae. – Vol. I. – Bonnae, 1829. – P. 689.

⁸³ Maçoudi. Les prairies d'or. XXXIV.

⁸⁴ Lelewel J. Géographie du Moyen Age. – T. III-IV. – Bruxelles, 1852. – P. 49-50.

⁸⁵ Danylenko A. Urmanc, Varjagi and other peoples in the cosmography of the primary chronicle // BS, LXII. – 2004. – P.179.

Я. Гаркаві, згідно якої зазначений арабський термін необхідно читати як *бамджін* і позначає він, відповідно, чехів-богемців⁸⁶.

Йоахим Лелевель особливо підкреслює, що від слов'ян термін «німці» був перейнятий разом з його значенням «німий» не лише арабами, але також хазарами та єврейськими авторами⁸⁷.

В другій половині X ст. *неміці* разом із франгами відомі в грекомовному «Мучеництві мучеників Тіберіуполя» Псевдо-Феофілакта⁸⁸. 100 років потому, одночасно зі згадкою у Анни Комніни, термін «неміці» потрапляє в грекомовне детальне життя Климента Охридського, написане охридським архієпископом Феофілактом близько 1090 р. Νέμιτσοῖ в Нітрі охороняють єпископа Віхінга, переслідувача учнів св. Мефодія⁸⁹. Болгарський дослідник Ілля Льєв, який опублікував житіє на основі дев'яти збережених рукописів (найдавніший – Охридський список Російської державної бібліотеки у Москві, Фонд Григоровича №113 – XIV ст.), вважає, що мова йде про представників франкської общини Нітри.

Починаючи з В. Томсена, середньо-грецьке Νέμιτσοῖ розумілось як аналог слов'янського «німці»⁹⁰. Таке дослівне прочитання, наприклад, використав Я. Любарський у перекладі твору Анни Комніни. Ганс Діттен підкреслив, що цей загальнослов'янський термін як одне з позначень етнічних німців був прийнятий візантійцями, коли знадобилось відокремити Німеччину з-поміж інших варварських країн-спадкоємиць Франкської імперії, що увійшли до системи зовнішньополітичних контактів Імперії. Аналогічно візантійська номенклатура позичила

⁸⁶ Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по РХ) / Сост. А.Я. Гаркави. – С-Пб, 1870. – С. 165.

⁸⁷ Lelewel J. Op.cit. – P. 18, 49.

⁸⁸ Gjuzev V. La Bulgerie medievale et l'Europe Occidentale (IX-XI s.) // Byzantinobulgarica VIII. – 1986. – P.94.

⁸⁹ Iliev I. The long life of Saint Clement of Ohrid. A critical edition // Byzantinobulgarica IX. – 1995. – P. 95, 113

⁹⁰ Томсен В. Начало русского государства. Три чтения / Пер. Н. Аммона с нем. переработки Л. Борнеманна. – М., 1891. – С. 103. Див. також: Neumann C. Über zwei unerklärte Völkernamen in der byzantinischen Armee // BZ, III. – 1894. – S. 374.

інший термін – «аламани» від франкомовних нормандців Південної Італії. Найпізніший приклад вживання терміну «німець», згаданий берлінським дослідником – Феодор Скутаріот (XIV ст.)⁹¹.

Походження цього терміну пов'язували з давньогерманським істевонським плем'ям неметів з берегів Рейна⁹², яке разом із вангіонами брало участь у відверненні римським легатом Публієм Помпонієм нападу хаттів на Верхню Германію у 50 р. н.е.⁹³ та, імовірно, увійшло на кінець III ст. до складу міжплемінного союзу франків⁹⁴. Однак з ряду фонетичних та географічних причин таку етимологію зараз відкинуто⁹⁵.

Особливу версію етимології опублікував 1919 р. відомий філолог-славист Г.А. Ільїнський, на той час – професор Саратовського університету. На його думку, *slověninъ* та *němьsь* являють собою семасіологічну протилежність «землероб / номад». В цій конструкції слово «німець» походить від індоєвропейського кореня *nēm* – «пасти». З ним пов'язані лат. *nemus* – «гай або ліс з пасовиськом», гр. *νέμεiv* - «пасти», *νέμος* - «пасовисько», *νόμος* та *νομός* – «номад». Загальноприйнята зараз інтерпретація терміну є народною етимологією цієї давньої опозиції⁹⁶. М. Фасмер навів гіпотезу Г. Ільїнського як приклад помилкової.

Дж.Х. Лінд довів у своєму дослідженні, що значення цього «етноніма» у середні віки було набагато різноманітнішим та ширшим, ніж просто «германці». Він доходить висновку, що так ортодоксальні християни звали всі народи, у чиїх церквах літургія велася не народною мовою (йдеться про західний об-

⁹¹ Ditten H. Op.cit. – S. 183-184

⁹² Корнелій Тацит. Германия, 28 // Сочинения. – СПб., 1993 – С. 348.

⁹³ Корнелій Тацит. Анналы, XII, 27 // Тацит. Сочинения. – С. 196.

⁹⁴ Селицкий А.И. «Воданические короли»: религиозный аспект формирования королевской власти у древних германцев // Скандинавские чтения 2000 года. – СПб.: Наука, 2002. – С.37-38.

⁹⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. О.Н. Трубачева. – Т.III. – М.: Прогресс, 1987. – С. 62 (там же приведена детальна історіографія питання).

⁹⁶ Ильинский Г. Славяне и немцы с точки зрения этимолога // Изв. отд. русского языка и словесности Академии Наук. – 1919, кн. 1. – С. 141-149.

ряд)⁹⁷. Схожа, тепер традиційна, інтерпретація (нѣмць – «Людина, яка говорить не ясно, незрозуміло, іноземець»⁹⁸) чітко зафіксована починаючи з XVIII ст. Так, капітан Ф.-І. Страленберг у своїх «Записках» (1730 р.) писав: «Под именем немца прежде россияне почитай всех европейских народов разумели, которые по словенски или по русски говорить не знали»⁹⁹.

В той же час Дж. Лінд пропонує розуміти під «німцями» візантійських джерел дружину, зібрану за ініціативою Папи Римського для допомоги візантійцям проти турок після поразки 1071 р. Відзначимо, що така версія не пояснює появи терміну в X ст. та не відповідає дефініціям самих візантійських авторів.

Крім того, виникає питання, чому у Візантії для означення германської дружини використовували слов'янське слово? Можливими здаються кілька пояснень: поняття закріплене якоюсь іншою слов'яномовною групою або самоназва групи, яка цілком усвідомлювала своє західне походження, та звикла обособлювати себе у слов'янському середовищі. В першому випадку, вояки з країн Німеччини отримали у візантійських документах назву, присвоєну ним їхніми соратниками зі слов'янських балканських загонів ромейської армії.

Аналізуючи другу можливість, варто відзначити, що контингент «німців» міг потрапити до Візантії з Південної Німеччини, де баварці були сусідами романських, слов'янських та тюркських народів. Південна та прикордонна Баварія однією з перших в Німеччині, вже з VIII ст., відзначилась феодалізацією, внутрішньою колонізацією, а крім того, діалектичними процесами змішення різнорідних етнічних елементів, прагнення до об'єднання з іншими західногерманськими етнічними групами та складення особливої локальної етнічної групи баварців на основі давньогерманського племені баварів¹⁰⁰. Саме в такому

⁹⁷ Линд Дж.Х. Понятие «немцы» как национально-конфессиональное определение // Средние века, 62. – М.: Наука, 2001. – С. 101.

⁹⁸ Фасмер М. Указ.соч. – С.62; Агеева Р.А. Страны и народы: происхождение названий. – М.: Наука, 1990. – С. 29, 79.

⁹⁹ Цит. за: Фомин В.В. «Варяги» в переписке Ивана Грозного с шведским королем Юханом III // Отечественная история. – 2004. - №5. – С. 125.

¹⁰⁰ Беркович М.Е. О характере немецкой средневековой этнической общности в XI-XIII вв. // Средние века, 36. – 1973. – С. 175.

середовищі і повинні були виникнути маргінальні групи, потенційно привабливі для будь-якого найманого війська. А шлях баварських найманців мав би лежати через Сербію чи Болгарію, де вони деякий час залишалися ізольованими. Конкретні форми цього руху мають бути досліджені.

Четвертий хрестовий похід та «італійці» в Нікейській імперії. Як відомо, в Четвертому хрестовому поході з підданих Священної Римської імперії відзначились переважно фламандці. Однак і власно німецький загін взяв участь в цій кампанії. Його присутність була обумовлена як проповіддю Мартіна Лінцького, так і династичними інтересами німецького короля Філіпа Швабського, найголовнішого європейського союзника Олексія, сина імператора Ісаака. Саме тому, у всіх виправах походу та в пізніших чварах переможців німецькі лицарі підтримували гібеліна Боніфация Монферратського¹⁰¹.

На чолі німецького загону стояли гальберштадтський єпископ Конрад фон Крозіг, граф Бертольд фон Катценеленбург та низка інших німецьких сеньйорів¹⁰². Нажаль, джерела нічого не сповіщають про чисельний склад загону, а правильна інтерпретація більшості імен його вождів вкрай обтяжена їх викривленням в творах французьких учасників походу. Для даного дослідження важливим є свідчення Гюнтера Периського про приєднання до хрестоносців латинян, які на початок облоги Константинополя мешкали в місті та були вигнані з нього. Серед них відзначені також і німці, проте немає впевненості, що вони служили у візантійському війську, а не були, наприклад, купцями. Втім Гюнтер саме їх найбільше звинувачує у різанині, яка відбулась у візантійській столиці після другого штурму¹⁰³, що має, вочевидь, свідчити на користь того, що принаймні ці латиняни були обізнані зі зброєю.

¹⁰¹ Жоффруа де Виллардуэн. 153, 279; цит. за виданням: Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя / Пер. М.А. Заборова. – М.: Наука, 1993.

¹⁰² Жоффруа де Виллардуэн. 74. – С. 60.

¹⁰³ История крестовых походов в документах и материалах. – М. 1975. – С. 267; див. також: Ciggaar Kг.N. Op. cit. – P. 242.

В іншому місті ми вже показали значимість Четвертого хрестового походу для історії найманства західних лицарів у Візантії¹⁰⁴, тож тепер не будемо затримуватись на цьому питанні. Варто лише констатувати, що і вояки цього хрестоносного загону, з точки зору візантійської практики, перетворились на найманців Олексія та Ісаака Ангелів, а далі – на найманців-грабіжників.

Натомість, після Четвертого хрестового походу німці отримали можливість обирати між службою латинському та нікейському імператорам. Згідно з висновками російського дослідника П.І. Жаворонкова, німці були серед тих латинян, котрі з 1207 р. великими загонами вступали на службу до імператора Феодора Ласкаря, незважаючи на жодні заборони Римського папи та погрози відлучення від церкви. Так, Георгій Акрополіт вказує на той факт, що у важкій битві між нікейським військом та армією сельджукського султана Кай-Хосрова I, що відбулась в червні 1211 р. біля Антіохії на Менандрі, найсильнішу частину візантійського війська склали 800 італійців. «Почти все италийцы пали, показав чудеса силы и замечательной храбрости и произведя неисчислимые опустошения мечом на поле боя. Мусульмане, победив италийцев, легко одолели войско ромеев»¹⁰⁵. На думку деяких дослідників, окрім власне італійців (це поняття для Акрополіта було цілком тотожним будь-яким вихідцям з Заходу, латинянам¹⁰⁶), до складу цього загону входили також французи, німці та угорці¹⁰⁷. Втім безпосередньо німці майже не згадуються у військових силах Нікейської імперії та серед нікейської знаті латинського походження¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Луговой О.М. Крестоносцы-наемники в Византии. - <http://www.templiers.info/web/a01.php?page=080426a>.

¹⁰⁵ Георгий Акрополит. История. – 9-10; цит. за виданням: Георгий Акрополит. История / Пер., стаття и приложения П.И. Жаворонкова. – СПб.: Алетейя, 2005.

¹⁰⁶ Жаворонков П.И. Комментарии // Георгий Акрополит. История. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 158.

¹⁰⁷ Там же. – С. 176.

¹⁰⁸ Жаворонков П.И. Положение и роль этнических групп в социально-политической структуре Никейской империи // ВВ, 56. – С. 136-143.

"Сицилійські катафрактарії" в Епірському деспотаті. Плутанина з псевдоетнонімом «італійці» для XIII ст. може пояснюватись просто. Найяскравішим представником німецького політикуму в цьому столітті виступав Фрідріх II Гогенштауфен, головним місцеперебуванням якого була Сицилія. Тож без персонального контакту автора першоджерела з його підданцями адекватна диференціація «аламанів» та «італійців» в цьому випадку майже неможлива. А з джерел відомо, що Гогенштауфени підтримували тісні військові стосунки принаймні з Епірським деспотатом.

Так, 1228 р. деспот Феодор Комнін та Фрідріх II уклали угоду, відповідно до якої наступного року Феодор відправив грецьке військо до Італії. А 1230 р. у війську Феодора, розгромленому під Колокотіницею (суч. с. Клокотниця в Болгарії) болгарським царем Іоанном Асенем, виявилась велика кількість італійців¹⁰⁹, чия присутність напевно була обумовлена тим же договором із імператором Священної римської імперії, як на це цілком слушно вказує П.І. Жаворонков¹¹⁰.

Восени 1259 р. на полях Пелагонії зійшлися нікейське військо під команду Іоанна Палеолога з одного боку та коаліційні сили епірського деспота Михайла II Дуки, Манфреда Сицилійського та морейського деспота Гійома II Віллардуена. Джерела прискіпливо підраховують усіх учасників бойовиська. Маріно Санудо (107) вказує союзний внесок Манфреда, зятя Михайла Епірського, до антинікейської коаліції у кількості 400 германських важко озброєних вершників. Георгій Акрополіт (81) зве їх катафрактаріями з Сицилійського королівства, знатними представниками свого народу, щоправда знову ж таки не деталізує етнічну належність. Георгій Пахімер (I, 30) тут веде мову навіть про «три тисячі воинов, мужественнейших между германцами, которых в Германии называют каваллариями» (τρισχίλιους οὗς αὐτοὶ λέγουσι καβαλλαρίους..., ἀνδρείους ἐκ ἐρμανῶν – принагідно зазначу, що Пахімер, пишучи про німців,

¹⁰⁹ Георгий Акрополит, История. – 25

¹¹⁰ Жаворонков П.И. Комментарии. – С. 208.

використовує лише етнонім «германи»¹¹¹, але дослідники вважають, що він перебільшував кількість вояків. В той же час у складі нікейської армії поряд з грецькими лучниками, тюрками, сербами, угорцями, половцями та болгарськими вершниками Морейська хроніка відзначає 300 германських каваларіїв (οἱ τριακόσιοι Ἀλλαμάνοι)¹¹², що їх усіх встиг зібрати Михаїл Палеолог напередодні війни¹¹³. Дослідники пов'язують цей контингент з іменем Бернгарда III фон Шпонгайм-Ортенбурга або з певним герцогом Карінтії, якого згадує Морейська хроніка¹¹⁴. Чи йдеться тут про Ульріха III, герцога Карінтійського (1256-1269 рр.), сина Бернгарда Шпонгайма? В будь-якому випадку німці в нікейській армії виступають у якості саме найманців, в той час як Манфред долучився до дій Михайла Ангела Дуки як союзник, мав власну мету на Балканах і згідно деяких джерел навіть сам вів своє військо. Втім останнє майже неймовірно, як довів Д. Джанокопос.

Останні згадки. 1876 р. доктор Празького університету Константин Йозеф Іречек констатував без посилань на джерела, що італійські та німецькі кондотьєри часто трапляються в XIV ст. у сербських та візантійських військах¹¹⁵. Зрідка ці кондотьєри згадуються і в більш пізніх дослідженнях з посиланням на чеського історика¹¹⁶. Однак, нажаль, дане твердження стосовно німецьких найманців у візантійській армії залишилось бездоказовим.

¹¹¹ Georgii Pachymerae Michael Palaeologus sive Historia rerum a Michaele Palaeologo ante imperium et in imperio gestarum // PG, 143. – Col. 517-518; Георгия Пахимера История о Михаиле и Андронике Палеологах / Пер. под ред. проф. Карпова. – Т.1. – 1862. – С. 74.

¹¹² Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως -

http://www.phys.uoa.gr/~nektar/history/2romanity/to_xronikon_toy_morews.htm

¹¹³ Geanakoplos D.J. Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: The Battle of Pelagonia-1259 // DOP, 7. – 1953 – P. 99-141; Bartusis M.C. The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453. – Philadelphia, 1992. – P. 37.

¹¹⁴ Geanakoplos D. Op.cit. – P. 124.

¹¹⁵ Иречек К.И. История болгар / Пер. Ф.К. Бруна и В.Н. Палаузова. – Одесса, 1878. – С. 535.

¹¹⁶ Сметанин В.А. Расходы Византии на армию и флот (1282-1453 гг.) // Античная Древность и Средние Века, 12. – 1975. – С. 118.

Принаймні один німець виявився свідком падіння Константинополя 1453 р. з-за мурів самого міста. Це був Іоганн Грант, німецький (як вважають, шотландського походження) інженер, який прибув до візантійської столиці разом з Джустініані. Він опікувався артилерією, був залучений до контр-мінних заходів в районі брами Калігарія на південь від Влахернського палацу проти сербських мінерів, де його діяльність відзначав Леонард Хіюський¹¹⁷.

Але в той же час значна кількість німців знаходилась на службі під прапорами османського султана, так само як і італійців та угорців¹¹⁸. Служба німців в Османській імперії за своїми ознаками суттєво не відрізняється від служби візантійцям в останні століття Константинопольської імперії. Можна додати приклад того німця, котрий воював в армії великого візира Мурад-паші та 1611 р. потрапив до перського полону, а пізніше знайшов притулок в отців-капуцинів в Ісфахані¹¹⁹.

Останні зразки діяльності німецьких військових у Південно-Східній Європі після Четвертого хрестового походу аж ніяк не можна вважати структурним явищем. За виключенням співробітництва Сицилійського королівства та Епірського деспотату, всі інші є скоріше поодинокими випадками, авантюрами. Вони вже нічого не додають до нашого розуміння явища німецького найму в Південно-східній Європі.

Ми можемо побачити, що впродовж майже трьох століть німці відігравали суттєву роль у іноземних підрозділах візантійської армії. Звісно, при порівнянні з такими земляцтвами, як роси, варанги, франки або тюркські загони, німецькі підрозділи можуть здатись малозначущими, проте й вони в деякі періоди ставали центром сплетіння інтересів багатьох політичних сил. Кожний з перелічених сюжетів вартий окремого дослідження.

¹¹⁷ Bartusis M.C. Op. cit. – P. 125; Nicolle D. Constantinople, 1453. The End of Byzantium. – Ospreys Publishing, 2002. – P. 35, 65, 74.

¹¹⁸ Spiridonakis B.G. Op. cit. – P. 251.

¹¹⁹ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа / Пер. с фр. М.А. Юсима. – Т.2. – М., 2003. – С. 593.

Час першої появи німців в якості вояків встановити досади поки що не вдається. Коли вони вперше згадуються у 1069 р., тагма німців вже є складовою частиною імператорської гвардії. Це має означати, що німці були відомі як хороші вояки і значно раніше. Коли 1071 р. німці втрачають свої гвардійські чини, вони тим не менш зберігають позицію у діючій армії принаймні до перших років правління Олексія Комніна, а можливо і пізніше.

Вочевидь, «німці» виявились якраз тим самим різновидом найманців, котрі не лише задорого коштували, а й часто виходили з-під контролю, повставали та грабували місцеве населення, незалежно від його підданства¹²⁰. Немає нічого дивного в тому, що контингент німецького походження вимагав докорінних організаційних змін.

У 1140-х рр. ми знову можемо бачити німців (вже під іншим етнонімом) серед візантійських вояків. «Аламани» середини XIII ст. являють собою добірну лицарську кінноту і тісно прив'язані до союзницьких відносин із своєю батьківщиною. Джерела тепер підкреслюють активну роль міждержавних перемовин у створенні цього контингенту. Однак його історія також неодноразово демонструє і розбіжності у часі між активізацією військового співробітництва Візантії та Священної Римської імперії та діями самого загону, котрий мав би бути витвором цього співробітництва. З одного боку, це може свідчити на користь того, що німці були скоріше вільними найманцями, ніж представниками інтересів західного імператора. Але вивчення практики найму інших груп земляцтв наводить на думку, що Візантія намагалась уникати набирати особовий склад іноземних тагм без політичних гарантій з боку міжнародних партнерів. З іншого боку, саме тут можливою є участь Венеції, як незалежного поставника вояків-німців. Необхідно також пам'ятати про те, що партнерами Візантії могли виступати й окремі суб'єкти Священної Римської імперії, наприклад герцогства Австрійське та Баварське. Усі ці можливості вимагають подальшого дослідження. Відзначимо лише збереження певних традиційних упо-

¹²⁰ Напр.: Литаврин Г.Г. Византийское общество и государство в X-XI вв. – М.: Наука, 1977. – С. 254.

добань. Найлегше наймались на візантійську службу представники саме верхньонімецьких князівств, особливо, Австрії.

Після Четвертого хрестового походу, в ході якого під прапори Олексія III стали зокрема і німецькі прибічники Боніфация Монферратського, регулярні військові стосунки з династією Штауфенів підтримував лише Епірський деспотат. Всі інші поодинокі згадки про участь німців у військових виправах на південному сході Європи носять характер скоріше індивідуальних авантур.

